

УДК 316.334.3

В.Степаненко,
кандидат філософських наук

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ У ПОСТМАЙДАННІЙ УКРАЇНІ

“Майданний” протестний рух і подальше громадянське повстання у лютому 2014 р. в Україні розглядаються у теоретичній перспективі інституціонального підходу. Окреслюються існуючі чинники репродукування пострадянського соціального порядку та нові інституціональні фактори, які є сприятливими для реформування та європейської модернізації країни.

“Майданное” протестное движение и последующее гражданское восстание в феврале 2014 г. в Украине рассматриваются в теоретической перспективе институционального подхода. Обозначаются существующие факторы репродукции постсоветского социального порядка и новые институциональные факторы, способствующие реформированию и европейской модернизации страны.

The “Maidan” protest movement and subsequent civil uprising in February 2014 in Ukraine are considered in the theoretical perspective of institutional approach. The existing factors which may lead to the reproduction of post-Soviet social order and the new institutional ones favorable for reformation and European modernization of the Ukrainian state are defined.

Ключові слова: громадянське суспільство, протестний рух, деінституціоналізація, соціальні інститути, соціальний порядок.

Ключевые слова: гражданское общество, протестное движение, деинституционализация, социальные институты, социальный порядок.

Keywords: civil society, the protest movement, deinstitutionalization, social institutions, social order.

Причини, фактори і передовсім уроки та значення історичного ефекту масового протестного євромайданного руху та його кульмінації – громадянського повстання у лютому 2014 р. в Україні все ще потребують повного та ґрунтовного осмислення. Тим паче, що подальша швидкоплинна динаміка розвитку суспільно-політичних процесів – втеча колишнього президента В.Януковича, російська анексія Криму, позачергові вибори нового президента, радикальний сепаратизм та війна на Донбасі, жорсткий геополітичний та цивілізаційний вибір, гострий кризовий стан соціально-економічної та фінансової сфер – навряд чи ким була передбачувана, принаймні у таких їх проявах. Рівень соціально-революційних потрясінь та нові, невідомі з часів проголошення незалежності у 1991 р. історичні виклики – анексія частини території та війна за територіальну цілісність в Україні – підірвали консервативно-еволюційну трансформацію українського суспільства, що її вітчизняні дослідники характеризували “продовженою нестабільністю” [1, с. 21–22]. Зазнала краху і своєрідна модель половинчастої та непослідовної української еволюції, представленої у дискурсах “стабільності та порядку” і “покращення.” Втім, як і поставлена під сумнів сама концепція посткомуністичної трансформації, зокрема у її пострадянській варіації, яка позначила своє переродження у новий тип гібридного режиму. Останній зберігав лише суто формальні ознаки демократії. Така, непередбачувана за рівнем соціально-революційних зрушень динаміка й надалі триває, а її наслідки для країни й суспільства є доволі невизначеними.

Втім, зрозуміло і те, що “вулиця” на київському та інших майданах починає говорити і діяти тоді, коли конвенційні механізми формально репрезентативного політичного процесу з багатьох причин відсутні або, принаймні, суттєво деформовані. В аналізі українського протестного руху та феномену Майдану спиратимемося на два ключових взаємопов’язаних концепти – “пострадянська політика” та “інституціоналізація”. Пострадянська політика – це способи, механізми та логіки прийняття та реалізації

рішень, що обтяжені історичною пам'яттю та культурою (і репродукують їх) радянської державно-бюрократичної машини. Нині своєї найдосконалішої реалізації ця політика досягла у сучасній авторитарній Росії, яка офіційно і перебрала на себе спадкоємство колишнього Радянського Союзу. Інституціоналізація розумітиметься як процес становлення соціальних інститутів у трьох аспектах: 1) становлення та прийняття суспільством нових соціальних правил (законів, нормативних структур, традицій та ритуалів); 2) створення організаційних структур, які відповідальні за артикуляцію та порядок дотримання цих правил і складають соціальну інфраструктуру інституціоналізованої поведінки; 3) формування відносин масових суб'єктів щодо соціальних правил та організаційних структур, що відображає згоду людей з даним інституціональним порядком [2, с.64]. Інституціоналізацію у широкому соціологічному контексті слід також розуміти не лише як становлення системи організаційних утворень, а й як продукування смислів та структурування дій, що визначають сталі соціальні патерни та моделі поведінки через формальні та неформальні практики, дискурси, конвенційні системи уявлень, цінностей та ідей, які сприймаються як норми. Відповідно, деінституціоналізація є ерозією та руйнуванням інституціональних утворень, зміною соціальних правил та смислів і відкритим (чи латентним) неприйняттям інституціональних вимог щодо соціальної поведінки [2, с. 64].

Основна теза, яку ми висуваємо, полягає у тому, що "майданний" протестний рух і подальше громадянське повстання у лютому 2014 р. були найрішучішими у новітній вітчизняній історії спробами деінституціоналізації пострадянського соціального порядку. Хвиля демонтажів пам'ятників Леніну, що прокотилася у період протестів по центральній частині країни, включаючи столицю Київ (у західних регіонах цей процес було в основному завершено ще у 1990-х роках), – стали найпростішими, хоча й символічно важливими, маніфестаціями деінституціоналізації в ідеологічній сфері – декомунізації, що й нині

триває. Зміни ж суспільної ментальності та цінностей, а також інституціонального середовища – це набагато важчий та триваліший процес, тим паче з огляду на різноманітність смислів та суспільно-політичних орієнтацій, що конфліктують. У цьому сенсі київський та інші майдани виявились масовими соціальними практиками конструювання нових інститутів та цінностей, що вже не є, по суті, пострадянськими. Можна називати їх первинними формами демократії та такими, що нормативно зорієнтовані (принаймні декларативно) на верховенство права, дотримання індивідуальних прав та свобод, акцентують повагу щодо людської гідності, апелюють до справедливості тощо. У суспільно-політичному значенні українська Революція гідності стала також масовим публічним досвідом пошуку нових форм як прямої, так і репрезентативної демократії, а також державності у їх майже ідеально-нормативному соціальному уявленні.

Однак внутрішня суперечність та своєрідна інституціональна пастка, або, в термінології Нільса Брунсона, “інституціональне лицемірство”[3], цих процесів полягає у неминучому розходженні між ідеальними суспільними уявленнями та прагненнями і способами, а також результатами їх практичних реалізацій. Тут на практиці виявляються також питання щодо пояснення умов та чинників сталості та зміни інституціональних середовищ. У методологічному контексті інституціональних інтерпретацій ці питання є чи не найактуальнішими. Аспекти проблеми сталості та зміни інститутів відображені у різних інституціональних підходах (соціологічний, історичний, дискурсивний) через такі концепти, як “стежа залежності”, “логіка прийнятності”, “інституціональний ізоморфізм”, “інституціональна спадкоємність” та інших. При всіх варіаціях цих концептів дослідники звертають увагу на соціальну інертність інститутів, що є радше системно об’єктивною, а не суб’єктивно-особистісною їх особливістю. На рівні соціальної практики протестного майданного руху в Україні такі інституціональні пастки вже проявились, наприклад, у тому, що виконання вимог “повного пере-

завантаження” влади та її “очищення” (люстрації) є, принаймні, не швидкими, хоча й бажаними, акціями. Адже реалізація цих вимог пов’язана як мінімум з рядом інституціональних обмежень, таких, наприклад, як конституційний виборчий алгоритм, який запобігає стану некерованості та суспільної анархії через вакуум влади при одночасних виборах всіх її гілок, необхідність процедур прийняття відповідних законів колишнім, але тим не менш юридично легітимним парламентом, проведення парламентських виборів, втім, за старими суперечливими правилами (законом), які цей же парламент і встановлює тощо. Це лише один приклад інституціональних пасток, пов’язаних з правилами та процедурами законодавства, а їх численне різноманіття включає в себе не лише явні формальні, а й набагато складніші латентно-інерційні та неформальні правила і настанови, що є доволі сталими, прояви соціальної психології та поведінки людей, особливості їх політичної культури тощо.

Інституціональний підхід у різних його варіаціях доволі давно і плідно застосовується дослідниками для аналізу та розуміння посткомуністичних трансформацій. Врахування інституціональних варіацій різних країн та їх суспільно-політичних контекстів дає пояснення щодо особливостей трансформаційних процесів, їх різних траєкторій та суспільних ефектів. Українська модель посткомуністичної трансформації також має свої особливості, серед яких – повільність та непослідовність реформування країни, модернізації суспільних відносин. Ба більше, така інертність щодо реформаторських змін часто подавалась у вітчизняному політичному дискурсі “стабільності та порядку” як особлива цінність та досягнення країни, якій тривалий час дійсно вдавалось уникати революційних потрясінь та гострих соціальних збурень. Став формуватись своєрідний консенсус верхів – олігархічних кланів та доволі широкої частини політичної еліти у їх спільних корпоративних інтересах у небажанні щось радикально змінювати в країні. Поступово формувались своєрідні суспільно-політичні ефекти вже пострадянського застою

або “нерухливості держави”[4]. Щоправда, високою соціально-політичною платою за ці особливості української трансформації без економічної та суспільної модернізації стали засилля корпоративно-кланових інтересів у прийнятті рішень, політична корупція та популістська соціально-економічна політика, яка була тактично виправданою лише для короткотермінової виборчої кон’юнктури, але хибною для стратегічних перспектив динамічного розвитку країни. Корупція та популізм у державній політиці підживлювали соціальний патерналізм та ескалацію реально не забезпечених обіцянок, породжували зростаючі масові настрою апатії та цинізму щодо неможливості суттєвих змін при будь-яких результатах виборів, навіть формально демократичних.

Втім, Україна – не унікальна країна, яка переживає історичні виклики щодо здолання накатаної “стежі залежності” у своєму розвитку. Подібні історичні обставини були в країнах Східної та Південної Європи, Латинської Америки та Східної Азії. І більшість цих країн здійснили свої доволі успішні трансформації у періоди третьої та четвертої хвиль демократизацій. Щодо України дослідники визначали три основні інституціональні важелі [4, с.90], які здатні були б зрушити країну зі стану малорухомої пострадянської стагнації: 1) еволюція олігархів, які б прийняли у своїх же стратегічних інтересах правила гри, базовані на верховенстві права, та підтримали б суспільні зміни і як результат – бажана та часто декларована політиками трансформація від “дикого” до цивілізованого капіталізму; 2) потужний тиск на владу щодо модернізаційних змін акторами громадянського суспільства, середнім класом та молоддю; 3) політика зовнішніх акторів, зокрема Європейського Союзу у заохоченні динамічних внутрішніх реформ через надання реальної перспективи членства країни у ЄС та відповідні обопільні зобов’язання щодо цього – шлях, який пройшли такі країни повільного реформування, як Словаччина, Румунія, Болгарія та Хорватія.

На нашу думку, перший із перелічених важелів – цивільна еволюція олігархату – є радше бажаним, але малої-

мовірним у своїй реалізації через низку факторів, передовсім через брак мотивацій найвпливовіших фінансово-промислових груп до своєї еволюції, острах конкуренції відкритого цивільного ринку та небажання руйнувати зручне та звичне корпоративно патрональне інституціональне середовище. Третій важіль – вплив зовнішніх акторів, зокрема ЄС, – є коли не доволі обмеженим, то принаймні не вирішальним, зокрема через сучасні внутрішньо європейські проблеми та несприятливі геополітичні фактори (зовнішній тиск Росії та конвенційні кордони Європи, що закінчується на країнах “близького зарубіжжя”).

Єдиним вирішальним та дієвим важелем долання пострадянської стагнації в Україні слід визнати активність та тиск різних акторів громадянського суспільства, підприємницького класу та молоді. Втім, навіть такий тиск та активність можуть бути результативними за умов передовсім масового суспільного попиту на реформування країни і постійного та ефективного громадського контролю за владою з боку ефективного та дієвого громадянського суспільства. За недостатністю повної реалізації цих умов спалах масової громадянської активності, ентузіазм та сподівання мільйонів громадян на оновлення країни після Помаранчевої революції 2004–2005 рр. змінилися через деякий час масовим розчаруванням, недовірою та апатією. Суспільство начебто повернулось у свій колишній стан інституціональної стагнації. Ба більше, у період з 2010 р. почали позначатись зворотні тенденції дедемократизації, наростання авторитарних тенденцій та монополізації донецьким олігархічним кланом, що прийшов до влади, політичного, фінансово-економічного та ідеологічного впливів на прийняття рішень.

Масова протестна активність та Революція гідності 2013–2014 рр. стали, по суті, третьою (після проголошення незалежності у 1991 р. та Помаранчевої революції 2004–2005 рр.) історичною спробою “перезавантаження” держави, її демократичного та модернізаційного оновлення. Радикалізм цієї спроби вже відзначається не лише сотнями жертв, втратою частини території країни, неоголоше-

Розділ перший

ною війною з сепаратизмом на Донбасі, а й деякими показниками реальної деінституціоналізації звичного стагнаційного укладу. Характеризуючи ці, концентровані у досить нетривалому історичному часі, події та їх динаміку, можна говорити про ефект “інституціонального вибуху” – здійснення, чи принаймні спробу, всеохопленої інституціональної реорганізації у найкоротші терміни та прийняття нових законодавчих основ соціального буття [2, с. 65–66]. Показово, що і в громадській думці країни цілком природно домінують оцінки тривожності, критичності та “вибухонебезпечності” політичної ситуації в країні (табл. 1).

Таблиця 1

Як би Ви оцінили у цілому
політичну ситуацію в Україні? (%)

Благополучна	0,2
Спокійна	1,9
Напружена	40,8
Критична, вибухонебезпечна	55,4
Важко відповісти	1,6

Інституціональні фактори пострадянської стагнації великою мірою визначаються системними чинниками та обмеженнями, що їх Україна історично успадкувала від свого буття як частини Російської імперії та свого недалекого радянського минулого. Спробуємо подати спектр таких чинників, що діють на збереження та репродукування пострадянського порядку та стагнації і нових революційно “вибухових” інституціональних контрфакторів (табл. 2).

Для розуміння перспектив щодо здолання пострадянського шляху залежності у розвитку країни необхідні відповіді на такі, поки що відкриті питання: 1) чи буде деінституціональний вибух майданного протестного руху, Революції гідності та триваючої війни за територіальну цілісність на Донбасі супроводжуватись одночасною інституціоналізацією нових цивільних правил, норм та цінностей та 2) наскільки дієвим буде суб’єктний фактор, а саме – конструктивний громадський тиск на владу та реальний попит на реформи з боку громадян?

Таблиця 2

**Фактори інституціоналізації
та деінституціоналізації пострадянського порядку**

<i>Фактори інституціоналізації</i>	<i>Фактори деінституціоналізації</i>
<p><i>Геополітичні аспекти:</i> – географічне розташування країни вздовж цивілізаційних розломів поміж Європою та Євразією; – відсутність послідовної та артикульованої зовнішньої політики держави; – суперечливі геополітичні орієнтації населення; – постійний геополітичний тиск Росії</p>	<p>– майданні протести розгорнулись після відмови підписання Угоди про асоціацію з ЄС; – чітка артикуляція проєвропейського вибору урядом та президентом, ратифікації угоди про асоціацію з ЄС; – вплив анексії Криму та “гібридної” війни на консолідацію проєвропейських орієнтацій громадян; – законодавчі ініціативи про позбуття позаблокового статусу країни</p>
<p><i>Структурно-економічні фактори:</i> – екстенсивний характер розвитку економіки, основою якої є переважно стара індустріальна база колишнього СРСР; – енергозатратність та енергозалежність; – низька частка наукомістких та конкурентоспроможних виробництв; – прив’язка багатьох індустріальних підприємств, особливо сходу та півдня країни, до колишнього спільного радянського економічного комплексу та ринку; – олігархічний характер економіки без чітких зобов’язань власників щодо її модернізації</p>	<p>– мотивація “виживання” щодо економічної модернізації у перспективі відкриття ринку та конкурентній боротьбі на високо конкурентному європейському та світовому ринках; – потреба енергозбереження, зниження енергомісткості виробництв, розвиток власної енергетичної інфраструктури у атомній енергетиці та розробках сланцевого газу; – зростаюча орієнтація на європейський та світові ринки через постійні торгівлі війни з боку Росії; – зобов’язання щодо полегшення підприємницької діяльності та поліпшення інвестиційного клімату, потреба у реформах щодо ефективної та цивільної ринкової економіки</p>
<p><i>Політико-культурні фактори:</i> – незавершеність процесу формування громадянської нації; – електоральна рівновага поміж проєвропейськими модернізаційними та проєвразійськими стагнаційними орієнтаціям у контексті регіональних відмінностей; – соціальний патерналізм, історично успадкований та політично культивований;</p>	<p>– демократична консолідація переважної більшості країни після анексії Криму та проти російської військової агресії; – президентські вибори вперше в історії країни відбулися в один тур і засвідчили значний зсув електоральних орієнтацій у бік проєвропейського демократичного спектру, зменшення кількості виборців, зокрема проросійських Криму (понад 1 млн), та самовиключення частини виборців (понад 2 млн) Донбасу;</p>

Розділ перший

Продовження таблиці 2

<i>Фактори інституціоналізації</i>	<i>Фактори деінституціоналізації</i>
<ul style="list-style-type: none"> – брак демократичної політичної та правової культури; – корупція, включаючи повсякденний рівень; – державна незрілість великої частини політичної еліти та егоїстично корпоративні інтереси олігархічних бізнес-груп	<ul style="list-style-type: none"> – поява активної генерації, яка народилась вже у незалежній Україні; – масові практики активного громадянства; – закон про люстрацію, інституціональні, у тому числі громадські, антикорупційні ініціативи як частина європейських зобов'язань української влади; – активний процес зміни та оновлення політичних еліт
<p><i>Структурні та демографічні фактори:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – все ще нечисленний середній клас; – скорочення та старіння населення, велика частка непрацюючих пенсіонерів, орієнтованих на соціальний патерналізм та ліво-політичний партійний вектор	<p>критеріями ефективності політичної модернізації будуть економічні реформи, зокрема у сфері оподаткування та дерегуляції, – це може стати сприятливими умовами для зміцнення та розширення самодостатнього середнього класу</p>

Література

1. Злобіна О. До визначення програмних засад дослідження регуляції соціальної поведінки в ситуаціях суспільної нестабільності / О.Злобіна // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 4 (15). – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С.16–26.
2. Панина Н.В. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Н.В.Панина // Избранные труды по социологии: в 3-х т. – К. : Факт, 2008. – Т. I. – С. 63–87.
3. Brunsson N. The Organization of Hypocrisy. Talk, decisions and actions in organizations / Brunsson N. – Chinchester, N.Y. : John Wiley & Sons, 1989.
4. Kuzio T. Political Culture and Democracy. Ukraine as an Immobile State / T.Kuzio. // East European Politics and Societies. – February 2011. – Vol.25, №1. – P. 88–113.